

Драгана МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

КАКО МИСЛИМО ГЛАВУ

„По мишљења пољу не беле се раде...”
(Милосав Тешић, *Калопера Пера*)

1. У овом раду представићемо најважније метафоре главе као садржатеља за чији настанак и функцију имамо потврде у српској фразеологији. Поћи ћемо од начина на који се лексема *глава* дефинише у описном речнику и њене семантичке интерпретације у литератури.

2. У РСАНУ *глава* се дефинише као „горњи део човечијег тела, односно предњи део животињског тела у коме се налази мозак и главна чула” (РСАНУ 1965: III, 372). Према Д. Гортан Премк, „основни семантички садржај основне реализације лексеме *глава* могао би се декомпоновати овако: *део људског тела (архисема) + округласт, лоптаст, горњи, у ком се налази мозак и главна чула (семе нижег ранга)*; семе *лоптаст, округласт и горњи* налазимо и у семантичким садржајима других лексема, као што су *лопта* или *кров*, али је спој, комплекс ових сема са семама *мозак, главна чула* јединствен, непоновљив у лексичком систему” (Гортан Премк 1997: 86).

Ове семе нижег ранга показале се као мотивациона база за настанак метафора главе као садржатеља, као и за мотивацију фразеологизама са значењем мисаоних и других релевантних процеса који се дешавају у глави.

3. За реализацију процеса мишљења, памћења, меморисања, психичког живота, свести и др. одговоран је човеков мозак, смештен у простору главе која је његов „садржатељ”. Мозак је смештен у лобањи коју, по дефиницији у РСАНУ, „чине кости горњег одн. задњег дела главе човека и других кичмењака које сачињавају дупљу у којој је смештен мозак”. У примеру из медицинског приручника из области хирургије (Медовић

1869), који се наводи као потврда за основно значење, за лобању се каже да представља „округласт ковчег” (РСАНУ 1981: XI, 522). У зависности од развијености мозга и његове оспособљености за испуњење одређених функција, реализују се умне способности човекове: *ум* (лат. *ratio*), као шири појам, означава скуп спознајних и духовних моћи човека, док *разуму* (лат. *intellectus*), као ужем појму, више одговара оно што се у српском језику означава као разборитост, интелигенција (в. о овоме Мршевић Радовић 2008: 101). Начин на који се ови и сви други процеси одвијају у глави, наћи ће свој језички израз у експресивној лексици и фразеологизмима. Овде ћемо првенствено разматрати оне језичке јединице код којих су се семе облика, величине и положаја главе показале релевантним за покретање метаморфозије.

4. Од античких времена запажено је да човекова глава има облик *лопте* или *кугле*, па се зато сматра да је првобитни облик кугле заправо људска лобања. Према *Рјечнику симбола*, каже се да је бог створио свемир који има облик кугле, као и да кугла, као и тачка и круг, представљају најсавршенији облик. Због ове упоредивости главе с куглом, Платон објашњава да се глава означава као микрокосмос (РС 1983: 329).

Полазећи од овог препознатљивог облика (лопта, кугла), алхемичари ће у свом опусу за предмет који симболично представља главу као седиште свих важних мисаоних и психичких процеса и преображаја, користити посуду у облику кугле. К. Јунг наводи да је, „према старом поимању”, у глави, односно мозгу, смештена разумска душа (*anima intellectualis*) и даље наводи изворе у којима се каже: „Да би душе ухватио, Бог је створио *vas cerebri*, односно чауре лобање” (Јунг 1997: 83). У овим текстовима *vas cerebri* значи *occiput* (лат. *occipitium*) „затиљак, потиљак” и уопште „лобања”, као посуда мозга.

5. Видели смо да се у РСАНУ лобања дефинише као коштани склоп чија је намена да штити мозак; на сличан начин даје се значење за франц. *crane* (од грч. *cranion* „boîte ossseuse qui contient le cerveau chez les vertèbrés” (Larousse 239) („коштана кутија која садржи мозак”). Значење које има лобања, а то је коштни оклоп, облог, округластог облика који штити своју садржину, заправо је, према етимолошким претпоставкама у прасловенском, било примарно значење лексеме *глава*.

Према Трубачову, лексема *глава* (прасл. *golva) општесловенска је и балтословенска лексема и представља индоевропски дијалектизам (**ghōlu-*) који оставља могућности даљих упоређења на стисл. *kolir* „глава”, старовисоконем. *calua* „calvitium”, које се доводе у везу с основом од које и прасл. *golъ одакле се претпоставља значење „ћелав”. Веома је вероватна даља повезаност с индоевр. основом **ghelu-* од које је прасл. *žely „корњача” (рус. „черепача”) са значењем нечега што је округло, обло (Трубачов 1979: 221–222). (О овоме в. и Давиђак 1999).

Ова семантичка повезаност потврђује се и у пару рус. *череп* „лобања” и *черепаха* „корњача”. У *Етимолозијском рјечнику* П. Скока сх. *crijep*, рус. *череп* „лобања” у значењу „Scherbe” (цреп, земљани лонац) припада прасловенској лончарској терминологији. Реч би била општесловенска и балтословенска, уп. стпрус. *kerpetis* „лобања”, лет. *škerpis*, и претпоставља се првобитно балтословенско значење „Schale” (љушка, кора и др.) и „Schädel” (лобања, глава). Претпостављени индоев. корен био би **(s)qer-* „резати” (Скок I: 274). Скок наводи да ово значење има паралела и у романском *testa*, које такође има значење „цреп, земљани лонац” али и „лобања”. За нас је важно да према лат *testa*, *ae* („лонац” и „лобања”) стоји *testudo*, *inis* у значењу „корњача”, као још један доказ паралелизма.

Значај потврђених паралела у семантичком развоју ових лексема између словенских и романских језика показаше се и на даљим примерима метафора главе.

6. Ову лексему *testa*¹ („лонац” и „лобања”) усвојиће француски као *tête* „глава”, а сачуваће и њену примарну метафоричност. Тако се према потврдама у француском врло рано јавља још једна лексема из терминологије посуђа – *pot* m. („*vase de terre ou de métal*”) (лонац, врч, ћуп, данас – саксија, ваза), која такође има метафорично значење „лобања, односно глава” (Larousse 782). Драгоцене податке о овој старој метафори даје приређивач критичког издања Раблеа, који тумачећи израз *le pot au vin* даје широко објашњење из којег се види да је ова метафора потврђена у старим текстовима који говоре о анатомији у којима се лексема *pot* употребљава у значењу „лобања”.²

У српском језику овакав метафорични развој значења имала је лексема *ћуп* (уп. код Вука *ћупа* f. Бачка) „земљани суд за воду, лонац за мед, масло, уље, вино”. У речнику савременог језика Матице српске даје се уз *ћупа* (с ознаком фам.) значење „глава”. Ова реч представља балкански турцизам (тур. *küb*, народски *kjüp* „круг”, алб. *qÿp*, цинц. *chiup* поред *chiupe* и *chiupr* (f.)) (Скок I : 364–365).

Метафорична једнакост *ћупа* и главе потврђује се и у појединим морфолошким карактеристикама. У српском, уп.: „Ћупова има с великим и малим гротлом или устима. И они имају по две спојене дршке са стране, које се зову уши” (Српски етнографски зборник, XLII, књ. 17, 63–64.

¹ Уп. у српском *тестија* „земљани суд за воду, крчаг, врч, пехар”. Реч представља балкански турцизам персијског порекла (тур. *testi* < перс. *destî*, вулг. *testî*) из терминологије посуђа: алб. *testî* (Скок III: 463–464).

² Уп. „Cette assimilation de la tête à un pot, qui rappelle la métaphore vulgaire romane *testa*, est très ancienne en français: on la lit dans les vieux traités d’anatomie: „L’olle de chief, c’est pot”. (У Лангдоку) oulla одговара лат. olla, одакле Guy фамилијарно употребљава да би означио лобању „ou tais de la teste”. Даље се каже: „tais le François dit pot”(Rablais 1922, t. IV, XXXIII, 34).

Слично у буг. уп. *Присмјал се череп на гърнето, че няма ухо* (РБЕ: 3, 500); у срп. *Смејао се котло лонцу, велика му уста*; исп. такође *уши* (у котла, чабра – Вук, *Рјечник*); уп. франц. *des oreilles d'une marmite, d'un pot* (Larousse) (Мршевић Радовић 2008: 174).³

7. Када је посуда главе испуњена бистром и прозирном течношћу попут чисте воде⁴, она је савршено погодна да метафорично изрази апстрактна значења као што су мудрост, памет, свест и сл. (уп. *бити јасног, бистрог ума, памети*), која карактерише умне и психичке способности здравог, разумног човека. Када су мисли у глави збркане, знања нејасна, чињенице испод наслаганесећања, треба учинити напор да се *избистри* замућени садржај главе-посуде и пронађу праве мисли, што се изражава у српском језику фразеологизмом *мућнути главом* у значењу „размислити, сетити се”.

Главу-посуду неразумног човека испуњену мутном, непрозирном течношћу никакав поступак не може учинити интелигентнијом. То стање се експресивно изражава фразеологизмима с компонентама *сурутка* и *боза*⁵. Ове лексеме означавају супстанцу чије ће семе *мутан*, *непрозиран* бити индуктор фразеологизације у поређењима *бистар као боза* и *бистар као сурутка* (РСАНУ 1959: I, 574) са значењем „веома глуп”. Значење „бити глуп” изражава се такође фразеологизмима *имати сурутку*, *имати бозу у глави*.

8. Још једна лексема која означава посуду округластог облика, али чија је примарна функција да садржи течност, мутну, тамне боје, развија метафорично значење „глава” у српском језику. То је *тинтара* за коју се с ознаком „фам. пеј.” у РМС (VI:221) даје значење „глава”, док друго, очекивано – посуда која садржи тинту – у речнику није забележено. У употреби је само лексема *тинтарица* „бочица за тинту, мастионица” (уп. *тинта* „црnilо” од тал. *tinte* преко нем. *Tinte* – Скок III: 472). Лексема *тинтара* с аугмент. и пејор. значењем „велика, а пуна мутне и безвредне супстанце”, снажна је метафора главе садржатеља глупости.

³ Понекад се овом метафором (ћуп) означава уопште човеково тело, вероватно као алузија на Божји стваралачки чин. У преводу гностичког јеванђеља (Апостол Тома, *Пето јеванђеље*, Београд, 2006) говори се да су у почетку људи били чисти ћупови, препуни божанске воде, и планета је била срећна. И тада је Бог мислио на људе, а они су верно преносили те поруке, били су огледало Бога...” И даље се каже како је прошло то доба и открило се „да су људи празни ћупови: самостални, без мисли. Човек не зна да размишља. Бог је тај који мисли у име нас, а ми дефинишемо његове поруке. Ћупови су упрљани, а вода губи бистрину. Ћупови су пробушени, а вода истиче из њих...” (118)

⁴ Потврде за ову метафору *вода* „бистар ум, мудрост” налазимо у библијским текстовима, где се Христ симболично представља као извор живе воде (савршене, плодноне, животворне итд.), али и као онај који симболише мудрост као Божји дар (уп. Јеванђеље по Јовану 4, 25); исту симболичну вредност има Свети дух који *улива дар мудрости у жедна срца* (РБТ 1980: 1448).

⁵ Уп. *сурутка* (РМС VI: 101) – „накисела течност која се добија из млека после си-рења”; *боза* (РСАНУ 1962: II, 26) „накисело пиће које се прави од просеног или кукурузног брашна” и фиг. „оно што је без вредности”.

9. Побројаним лексемама не исцрпљују се метафоре главе-посуде пејоративног значења. У српском језику посебно је продуктивна лексема *тиква* (и њени синоними), која у различитим семантичким позицијама развија метафорично значење „празне главе” и „особе с том карактеристиком – глупак, ограничен човек”.

10. У РСМ (VI: 207) *тиква* се дефинише као „биљка из породице *Cucurbitae*, доле широка, а горе уска (...) с вратом, која осушена служи као суд за воду (течност); њено је секундарно значење („фиг. фам. пеј.”) „глава” и „тикван” (ограничен, глуп човек, глупак, глупан). Аугментативни и пејоративи *тикветина*, *тиквања*, *тиквењача*, *тиквина*, *тиквурина* имају исто значење и потврђују велику продуктивност ове основе. Метафорично значење развијено је преко сема *округласт* и *празан* (тиква) главе-посуде без садржаја.⁶

11. На овом месту уз тикву треба скренути пажњу на још једну лексему која, може бити, своје метафорично значење у српском језику дугује баш *тикви* с којом ступа у синонимске односе – а то је *дудук*. Према РСАНУ лексема *дудук* има значења: 1. оно што је издуженог, округластог, цевастог облика а уз то је шупље: а. муз. нар. „свирала, фрула” и г. „покр. зрела тиква”; 2. фиг. а. „глуп, ограничен човек, глупак, блесан”, б. покр. „тром, нерадан, лењ човек, ленштина” и 3. (у загонеци) (о крагу с водом) [дулић].

Према Скоку, именица *дудук* (тур. *düdük*, *düdügüm*) имала је и и у турском поред значења „свирала” и значење „будала, беспосличар” (Скок, I: 452). Ова лексема се одомаћила у српском језику у својим примарним значењима, али је у нашем језику развила и (покр.) значење „зрела тиква”, које не потврђују ни турски ни бугарски, и даље се у секундарним семантичким реализацијама приближила лексеми *тиква* и њеним хомонимима и синонимима, што је представљало предмет нашег ранијег разматрања (Мршевић Радовић 1987: 101–106). Означавајући предмет са семама *шупаљ*, *празан*, лексема *дудук* могла је, као што је случај у језику из којег је позајмљена, тако и у српском, асоцијативним путем развити значење „празноглав, глуп, незналица”.

12. Ако се вратимо на почетак нашег разматрања метафора главе-посуде, не можемо заобићи начин на који се лобања (глава) дефинише у речницима. Видели смо да лобања представља „коштану кутију (сандук)” или „округласт ковчег” и сл. чији је драгоцен садржај мозак, а познато је да се симболизам кутије и њена вредност одређују према ономе што она садржи (Рјечник симбола). У кутији као метафори главе налазе се

⁶ Уп. и значења лексема *звекан* и сл. „глуп, будаласт човек”, као и асоцијације с празном тиквом која звечи. У изразима *покондирана тиква*, *напухана (надувана) тиква* значење је „особа која себе због свог новца, богатства сматра вишом, образованијом, отменијом, мудријом него што јесте”, односно „охола, надмена особа”.

похрањене информације, знања, осећања, сећања и сл. и глава се чини као кутија пуна различитих предмета који метафорично изражавају ове апстрактне садржаје. М. Давиђак тачно запажа да се глава здравог (разумног) човека доживљава као садржалац у којем су све информације сложене, систематизоване, па су ред и поредак знак човековог менталног здравља. Насупрот томе, неред, збрканост, испретураност указују на „поремећај у глави или недостатак интелекта” (Давиђак 1999: 95). Фразеологизми *извући, извадити и сл. из главе (памети), потражити по глави (по памети)* и сл. са значењем „доћи до жељене чињенице” сигнализирају да је ментално стање у реду; обратно, уколико су информације ускладиштене без реда, испретуране, затрпане, фразеологизми означавају да треба уложити значајан напор да би се до њих дошло, уп. *претурати по глави (по памети), (из)вадити из малог мозга, копати по памети* и сл.

13. Задржаћемо се још и на чињеници да поред семе *округласт* и сема *горњи* може да иницира код појединих лексема развој метафоричног значења „глава”. У једном ранијем раду разматрали смо метафоризацију „куће”, посебно њеног горњег простора, у словенској фразеологији.

У Рјечнику симбола се каже да психоанализа у тумачењу снова полази од тога да спољашњи изглед куће представља човекову маску или привид, а да кров куће симболише главу или дух, који контролише свесност, док доњи спратови одговарају плану несвесног и нагонског (РС: 329; Рије 1986: 144).

У нашем разматрању показало се да је за метафорично значење „бити глуп (луд)” важна представа празног односно отвореног/незавршеног горњег простора куће (крова), што не мора бити у потпуности лексички експлицирано у структури фразеологизма. „Ум” је тај „домаћин” који испуњава простор (главе), што потврђују руски примери: *царь в голове* (у кого), *со своим царем в голове* (разумно, паметно, мудро), чешки *rozum kraluje*, српски *Ум царује а снага кладе ваља* и сл. У чешким паремијама експлицитно се горњи простор куће метафорично изједначује с главом, уп. *Prázdný je horní zátek, není páni doma* (Челаковски) (о глави без ума) (Мршевић Радовић 2008: 101).

У српској и бугарској, слично и у руској фразеологији, релевантна је представа отвореног/незавршеног горњег простора (крова), који „ум” може слободно да напусти, што мотивише значење „бити без памети, бити глуп, луд”. Уп. срп. *недостаје му (јој и сл.), фали му једна (трећа, четврта) даска у глави*; буг. *липсва му една(та) дъска, не му достига една(та) дъска* (ФРБЕ I: 561) са значењем „луд”. У руском, код Даља потврђен је фразеологизам „шалливо-ироничног значења” *У него ума палата, да не покрита* (Даљ III: 10) (о глупавом, неинтелигентном човеку). Ове метафоре настају на одсуству целовитости која је предуслов и за телесно и за духовно здравље (*цео* значи бити *здрав*); уп. лат. *sapius* у значењу „здрав”, док је првобитно значење било „читав, цео”; буг. *бити целия с ум* „бити

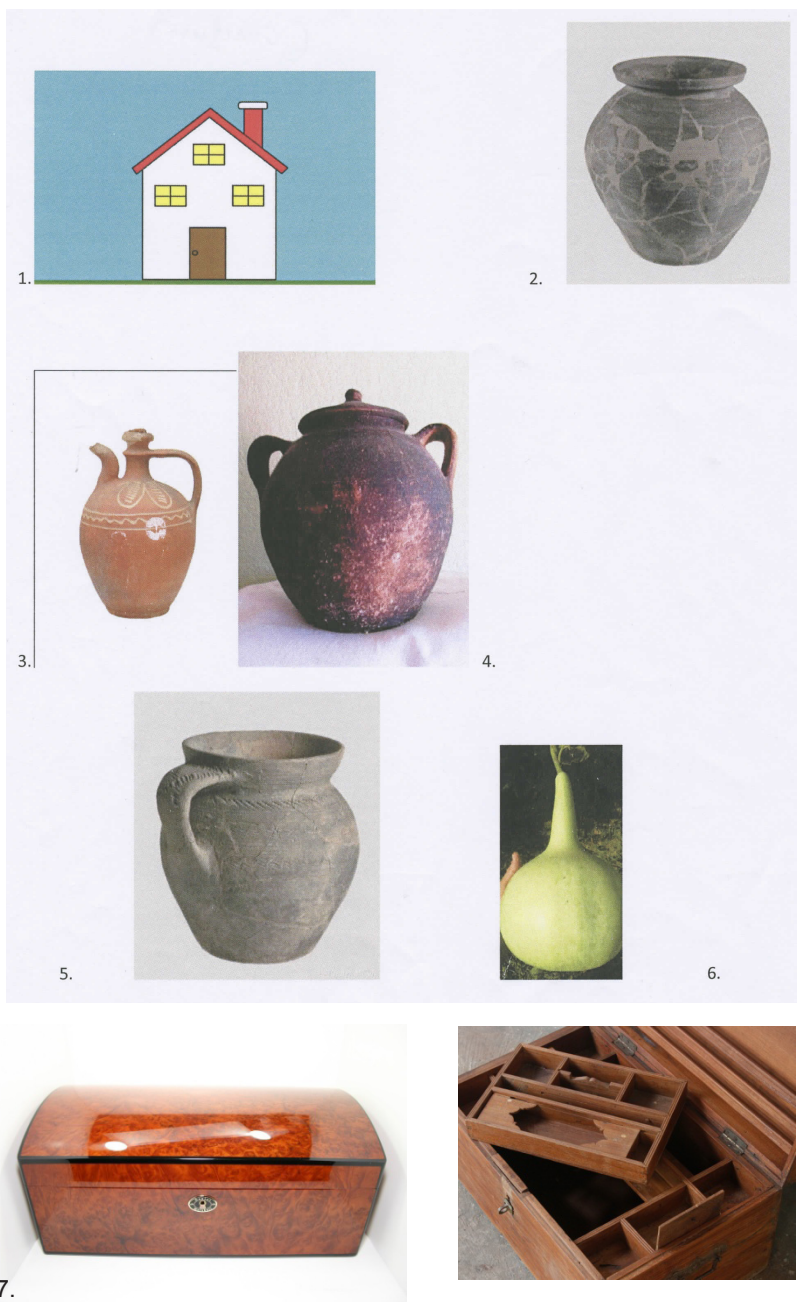

здраве памети”, срп. *није читав* (луд је) и сл. (Мршевић Радовић 2008: 102–106). У руским паремијама уп. *без верху* (*крыши*) *не изба* (Даљ I: 193) лексема *верх* значи и „кров” (куће) и „теме” (главе), тј. *череп* (лобања), што јасно указује да простор глава-кућа мора бити завршен и затворен да би се постигла ментална целовитост.

14. Размишљајући о глави као садржатељу желели смо да подсетимо на ове старе и врло широко распрострањене метафоре и укажемо на значај њихових специфичности које се тичу облика, функције, садржине и сл., без којих се не могу разумети ни садржаји о којима експресивно реферира фразеологија.

ЛИТЕРАТУРА

- Гортан Премк 1997:** Д. Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Давиђак 1999:** М. Давиђак, *Језичко-културолошка слика света у пољском језику*, Кодови словенских култура, 4, Београд: Clio, 89–97.
- Даљ I–IV:** В. И. Даљ, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Москва, 1863–1866 (репринт 1978–1980).
- Јунг 1983:** С. G. Jung, *Психологија и алкемија*, Zagreb: Naprijed.
- Јунг 1997:** К. G. Jung, *Алхемијске студије*, Београд: Atos.
- Larousse:** *Petit Larousse illustré* (éd. 224), Paris.
- Мршевић Радовић 1987:** Д. Мршевић-Радовић, *Фразеолошка поређења у српскохрватском језику* (глуп као дудук), Београд: Југословенски семинар за стране слависте, књ. 37, 101–106.
- Мршевић Радовић 2008:** Д. Мршевић-Радовић, *Фразеологија и национална култура*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- РБЕ:** *Речник на българския език*, София, БАН, 1977–.
- Рије 1985:** R. Rije, *Prinstonska gnoza*, Београд: Prosveta.
- РМС I–VI:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- РСАНУ 1–19:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 1959–.
- РС 1983:** *Rječnik simbola* (red. J. Chevalier, A. Gheerbrant), Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- ФРБЕ I–II:** К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова, *Фразеологичен речник на българския език*, I (1974), II (1975), София: Институт за български език, БАН.
- Скок I–III:** P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: JAZU, 1971–1973.
- Трубачов 1979:** *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд* (ред. О. Н. Трубачев), Москва, 1974–.

Легенда

1. Кућа, 2. Старински лонац без дршке; ђуп, 3. Тестија, 4. Старински лонац с дршкама, 5. Лонац с дршком, 6. Тиква, 7. Кутија